

Wpływ wyznań religijnych na kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej w XIX wieku*

The influence of religious denominations on the formation of the Belarusian national consciousness in the 19th century

In the late 19th century national movements prevailed in the Russian Empire, and nationality and religion converged. In 1897 Russian territories were dominated by the Orthodox population (75%), which inhabited mainly the European part of Russia and the Siberian regions colonized by the Russians. Orthodoxy was rather weak in the peripheral provinces of the Empire. The Congress Kingdom of Poland was dominated by Catholics, Finland, Estonia and Latvia featured mostly Protestants, while Muslims prevailed in Central Asia. In the 19th century no religion in Belarus was conducive to Belarusian national revival. It is a myth to point to the Uniate Church as a source of national revival. This rite, Latinized in the 18th century, became the object of rivalry between the two main Christian denominations: the Orthodox Church and the Roman Catholic Church. The Russian Orthodox Church, which has been a strong Russification factor on the territory of Belarus, did not foster Belarusian national revival. Even though most of the pioneers of the revival belonged to it, the Catholic Church also did nothing to support the Belarusianization of religious life. Catholicism remained a Polish religion reluctant to Belarusian national ideas. We also have no evidence of any role of Protestant or non-Christian denominations in shaping the Belarusian national movement.

Key words: Orthodox Church, Catholic Church, Belarus, national consciousness

Wpływ wyznań religijnych na kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej w XIX wieku

Pod koniec XIX w. w Imperium Rosyjskim dominowały ruchy narodowe, zbiegały się narodowości i wyznania. W 1897 r. na ziemiach tych dominowała ludność prawosławna (75%), która zamieszkiwała głównie europejską część Rosji i skolonizowane przez Rosjan rejony syberyjskie. Prawosławie było rzadko spotykane w peryferyjnych prowincjach Cesarstwa. W Królestwie Polskim dominowali

---

* Prezentowany tekst jest poprawioną wersją artykułu autora *Wyznanie a świadomość narodowa Białorusinów*, opublikowanego w „Białostockich Tekach Historycznych” 2011, nr 9, s. 81–98.

katolicy, w Azji Środkowej muzułmanie, najwięcej protestantów było w Finlandii, Estonii i Łotwie. W XIX w. żadna religia na Białorusi nie sprzyjała białoruskiemu odrodzeniu narodowemu. Mitem jest, iż Kościół unicki był źródłem odrodzenia narodowego. Obrządek ten, zlatynizowany w XVIII w., stał się przedmiotem rywalizacji dwóch głównych wyznań chrześcijańskich: prawosławnego i rzymskokatolickiego. Rosyjska Cerkiew Prawosławna – silny czynnik rusyfikacji na terenie Białorusi – nie służyła białoruskiemu odrodzeniu narodowemu. Kościół katolicki nie zrobił nic w sprawie białoruskiej tenizacji życia religijnego. Mimo że do tego Kościoła należała większość pionierów białoruskiego odrodzenia narodowego, pozostał religią polską, niechętną białoruskim ideom narodowym. Nie mamy też dowodów na jakąkolwiek rolę wyznań protestanckich lub niechrześcijańskich w kształtowaniu białoruskiego ruchu narodowego.

S ł o w a k l u c z o w e: Kościół prawosławny, Kościół katolicki, Białoruś, świadomość narodowa

Ukazanie wpływu poszczególnych wyznań na kształtowanie się świadomości narodowej mieszkańców Białorusi w XIX w. nie jest zadaniem łatwym. Zjawiska tego nie można rozpatrywać w oderwaniu od prezentacji ogólnej struktury narodowościowej mieszkańców Rosji. Zdobycze terytorialne Rosji w XVIII i XIX w. spowodowały, że w jej granicach znaleźli się mieszkańcy innych wyznań chrześcijańskich i niechrześcijańskich. W 1796 r. na ogólną liczbę 41,2 mln mieszkańców Imperium Rosjanie stanowili 48,9%. Oprócz Rosjan w granicach państwa mieszkali Ukraińcy (19,8%), Białorusini (8,3%), Polacy (6,2%), Tatarzy (2,2%), Finowie (2,2%), Litwini (2,0%), Łotysze (1,7%), Żydzi (1,4%), Estończycy (1,2%), Mordwini (0,8%), Czuwasze (0,8%), Niemcy (0,6%), Baszkirzy (0,5%) i inne narodowości (2,9%). Podział narodowościowy przekładał się na podział wyznaniowy. Wyznawcami prawosławia byli w większości Rosjanie, Ormianie, Białorusini i Ukraińcy. Część Białorusinów i Ukraińców była grekokatolikami, a część Rosjan – staroobrzędowcami. Polacy, Litwini oraz częściowo Niemcy i Ormianie byli wyznania rzymskokatolickiego. Wyznania protestanckie dominowały wśród Łotyszów, części Niemców, Finów i Estończyków. Islam wyznawali Tatarzy i inne ludy w części azjatyckiej Rosji. Judaizm dominował wśród ludności żydowskiej. Pozostałe ludy wyznawały buddyzm, lamaizm i religie pogańskie¹.

W 1897 r. na terytorium państwa carów dominowała ludność prawosławna (75%), zamieszkała głównie w europejskiej części Rosji i na obszarach syberyjskich skolonizowanych przez Rosjan. W peryferyjnych prowincjach Imperium prawosławie było słabo rozpowszechnione. W Królestwie Polskim dominowali

¹ В.М. Бабузан, *Народы России в первой половине XIX в. Численность и этнический состав*, Москва 1992, s. 125; P. Eberhardt, *Geografia ludności Rosji*, Warszawa 2002, s. 87–88.

katolicy, w Finlandii, Estonii i Łotwie – protestanci, a w Azji Środkowej – muzułmanie. W sumie w Rosji w 1897 r. było 87,1 mln prawosławnych, 11,5 mln katolików, 2,2 mln staroobrzędowców, 1,2 mln wyznawców Cerkwi ormiańskiej, 3,8 mln protestantów, 13,9 mln wyznawców islamu, 5,2 mln wyznawców judaizmu, a 170 tys. buddyźmu i lamaizmu².

Rosyjska Cerkiew Prawosławna była w XIX w. największą wspólnotą wyznaniową na terenie Rosji, Białorusi i Ukrainy³. Za panowania Aleksandra I (1800–1824) Rosja prowadziła politykę tolerancyjną wobec innowierców. W czasach Mikołaja I Rosja zajęła Azerbejdżan (1828), Besarabię (1829) i znaczne obszary w środkowej Azji z zamieszkałą tam ludnością niechrześcijańską. Carat, w celu zapewnienia sobie poparcia ludności rosyjskiej, popierał ideologię państwa prawosławnego opartego na symbiozie „prawosławia, samowładztwa i narodowości”. W odróżnieniu od poprzednika car Mikołaj I wspierał tendencje integrystyczne w Cerkwi prawosławnej. W II połowie XIX stulecia zaczęły się kształtować ruchy narodowe na obszarze Cesarstwa Rosyjskiego i pojawiła się bliska korelacja między narodowością a religią.

W przypadku ziem białoruskich problem świadomości narodowej ich mieszkańców w XIX w. możemy analizować za pomocą wskaźników językowego i religijnego. Żaden z nich nie daje jednak pełnej podstawy do określenia dokładnej struktury narodowościowej ludności Białorusi. Przy uwzględnieniu niskiej świadomości narodowej ludności chłopskiej kryterium językowe zastosowano jako wyznacznik ich przynależności narodowej. W świetle spisu z 1897 r. w pięciu guberniach, w skład których wchodziły ziemie białoruskie, ludność białoruskojęzyczna liczyła 73,3% (4,7 mln) ogólnej liczby mieszkańców. Z wyjątkiem guberni grodzieńskiej, gdzie według wyników spisu około 50% ludności było białoruskojęzycznej, w pozostałych czterech guberniach zdecydowanie przeważała ludność, dla której język białoruski był językiem ojczystym. W spisie wykazano,

² Ibidem, s. 117–119.

³ *O roli Cerkwi prawosławnej w dziejach państwa rosyjskiego*, por.: L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. 2, Warszawa 1983; L. Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego*, t. 2, Warszawa 1990; J. Ochmański, *Dzieje Rosji do roku 1861*, Warszawa 1986; R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 1990; J.C. Roberti, N. Struve, D. Popielovski, *Histoire de l'Église russe*, Paris 1989; W.A. Serczyk, *Poczet władców Rosji*, Londyn 1992; Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533–1801*, Warszawa 1981; A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna w dawnej i we współczesnej Rosji*, [w:] *Bizancjum – Prawosławie – Romantyzm. Tradycja wschodnia w kulturze XIX wieku*, red. K. Korotkich, J. Ławski, Białystok 2004; idem, *Prawosławie i unia w dziejach narodu białoruskiego*, „Przegląd Wschodni” 2012, t. 12, z. 2 (46), s. 275–309.

że zaledwie 155 tys. mieszkańców było polskojęzycznych⁴. Kryterium językowe nie może być jedynym przy określeniu narodowości mieszkańców Białorusi.

O wiele bardziej klarowne przy ustaleniu składu narodowościowego mieszkańców Białorusi w końcu XIX w. było kryterium wyznaniowe. W świetle wyników spisu z 1897 r. prawosławie wyznawało 4,6 mln mieszkańców. Wyznanie to utożsamiano z Białorusinami i z napływową ludnością rosyjską. W spisie wykazano, że było 880 tys. wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego, z czego 725 tys. osób używało na co dzień języka białoruskiego⁵. Mimo to na obszarze etnicznie białoruskim Kościół rzymskokatolicki był określany jako Kościół polski. Osoby wyznania rzymskokatolickiego, które posługiwały się językiem białoruskim, nie czuły się Białorusinami. Według ustaleń Włodzimierza Wakara jedynie 40,8 tys. katolików nie uważało się za Polaków⁶. Różnice w liczbie katolików narodowości białoruskiej powstały z faktu, że ludność wiejska tego wyznania automatycznie została zakwalifikowana do grupy białoruskojęzycznej. Przedstawiciele ziemiaństwa i inteligencji wyznania katolickiego posługiwali się językiem polskim. Polaryzacja narodowościowa powstała nie na podstawie różnicowania języka i kultury, a wyznania. Wyznawcy prawosławia stawali się Białorusinami, a wierni Kościoła rzymskokatolickiego Litwinami i Polakami. Ludność katolicka, która w spisie z 1897 r. została zakwalifikowana jako białoruskojęzyczna czy białoruskiego pochodzenia, w następnych latach stała się nośnikiem polskich idei narodowych. Dowodem na to było opowiedzenie się w latach 1918–1921 katolickiej ludności chłopskiej na terytorium zachodniej i środkowej Białorusi za państwowością polską⁷.

*

W historiografii białoruskiej powszechnie panuje pogląd o wielkim wpływie Cerkwi unickiej na rozwój świadomości narodowej jej wyznawców. Pogląd ten trudno zaakceptować, zważywszy na silną łatinizację i polonizację tego obrządku na Białorusi po 1720 r., pomimo których w XIX w. obrządek unicki

---

⁴ P. Eberhardt, *Problematyka narodowościowa Białorusi w XX wieku*, [w:] *Białoruś, Czechosłowacja, Litwa, Polska, Ukraina. Mniejszości w świetle spisów statystycznych XIX-XX w.*, „Materiały Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 8, red. J. Kłoczowski, Lublin 1996, s. 11.

⁵ Ibidem, s. 12.

⁶ W. Wakar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej. Statystyka narodowościowa kresów wschodnich*, cz. 3, Kielce 1918, tabela 2.

⁷ P. Eberhardt, *Problematyka narodowościowa Białorusi w XX wieku*, s. 14.

nie był traktowany równoprawnie z obrządkiem rzymskokatolickim przez przedstawicieli tego ostatniego. Nie można tego zjawiska wytłumaczyć tylko walką o rząd dusz między obydwoma odłhami Kościoła katolickiego. Konwersję unitów na obrządek łaćwiński (dobrowolną lub przymusową) komplikowały relacje, nie tylko kwestie wyznania. Różnice językowe, etniczne i kulturowe pozostawały nadal przeszkodą dla uznania równoprawności katolików obrządku wschodniego przez Kościół rzymskokatolicki. Obejmowało to sprawy prawne, uposażenia materialnego i życia codziennego. Zjawisko takie pojawiło się, kiedy wśród duchowieństwa unickiego kształtowała się świadomość, że są częścią duchowieństwa katolickiego. Niestety, takiego rozumienia jedności stanu duchownego nie było wśród kleru łaćwińskiego. Reformy synodu zamojskiego z 1720 r. nie połączyły wschodniej i zachodniej tradycji chrześcijańskiej, a doprowadziły do marginalizacji wschodniej obrzędowości i kultury. Reformy te wprowadziły do życia liturgicznego unitów elementy obrzędowości łaćwińskiej: msze czytane, odmawianie różańca, modlitwę *Anioł Pański*, święta charakterystyczne dla wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego (np. Niepokalanego Poczęcia NMP), łaćwińskie: ikonografię i wystrój wnętrza świątyni. Procesy te nie doprowadziły do traktowania unitów przez katolików obrządku zachodniego jako równych sobie, ani też nie wpłynęły na umocnienie się własnej tożsamości narodowej unitów na Białorusi.

Za panowania Pawła I i Aleksandra I unicy znaleźli się w pełnej zależności od Kościoła łaćwińskiego. Problem ten zrozumiała hierarchia unicka, która odzyskawszy wpływ na politykę personalną i obsadę beneficjów, zaczęła na początku XIX w. wracać do wschodniej tradycji cerkiewnej. Arcybiskup Herakliusz Lisowski wyprosił u cara rozdział Kolegium Rzymskokatolickiego na dwa departamenty: rzymskokatolicki i unicki. Władcyka Lisowski po otrzymaniu godności metropolity sam zaczął wyznaczać kandydatów na biskupów. Metropolita dążył do ograniczenia wpływów tych bazylianów, którzy opowiadali się za latynizacją liturgii unickiej. Politykę jego kontynuował metropolita Józef Bułhak, dążąc do zachowania odrębności obrządku unickiego. Zadanie to było szczególnie trudne, albowiem wykształceni w polskiej kulturze bazylianie opowiadali się za wejściem unitów do Kościoła łaćwińskiego i deklarowali swoją przynależność do narodowości polskiej. Unickie duchowieństwo świeckie, niechętnie ekspansji rzymskokatolickiej i wsparte lokalnym patriotyzmem, coraz częściej wyrażało chęć połączenia się z prawosławiem. Samodzielności obrządku unickiego broniła jedynie część hierarchii i absolwenci seminarium w Połocku.

Powstaje pytanie o przyczyny takiego zwrotu w postawie elit społeczeństwa unickiego na Białorusi. W latach dwudziestych XIX w. pojawili się pierwsi propagatorzy białoruskiej idei narodowej. Wśród studentów pochodzenia